

דן זקס

היסטוריוגרפיה וזהות לאומית: ההיסטוריונים החדשים בישראל ו"ריב ההיסטוריונים" בגרמניה

"היפותזת-העבודה" של חיבור זה היא שכל היסטוריוגרפיה (להבדיל מן ההיסטוריה עצמה) היא אמעזי להבניית זהות קולקטיבית. מבחינה זו – ורק מבחינה זו! – אין הבדל עקרוני בין היסטוריוגרפיה לבין גיבוש מיתוסים, אינדוקטרינציה, חינוך או כל צורת חברות אחרת. ייחוס החשיבות לתפקוד, להווה ולציפיות לעתיד מאפיין את מדעי החברה. היסטוריונים נוטים לשלול את מדעיותה של היסטוריוגרפיה: "גיבוש זהות קולקטיבית – קריין הטלוויזיה עושה זאת טוב מן ההיסטוריון" – אמרה אניטה שפירא (1995). בהתפתחות זו היא רואה, בחשש, אפשרות שלאחר 150 שנות היסטוריוגרפיה "אנו עומדים על סף גויעת מדע זה". לגעגועים אל האובייקטיביות הקלאסי נוסח פון-רנקה (שדרש מן ההיסטוריון להימנע מכל חריגה מתיאור העבר *Wie es eigentlich gewesen ist*, כלומר, "כפי שבעצם היה"), שותף גם יורם ברונבסקי: "יש כיום צורך בשיבה לרנקה, בריאקציה נגד גלי ההיסטוריה החדשה..." (ברונבסקי 1995). לעומתם רואה דן דינר את "ההיסטוריונים החדשים" כביטוי לשינוי אובייקטיבי שחל בזהות הקולקטיבית הישראלית – מן התפיסה הקבוצתית, הקולקטיביסטית, המזרח אירופית – אל האינדיבידואליזם, הפלורליזם והמערב אירופיות. תפיסה זו תואמת את גישת ההיסטוריון הגרמני הליברלי האנס מומזן, הרואה בהיסטוריוגרפיה קודם כל ביטוי לתהליכים חברתיים בהווה: "מדע ההיסטוריה מתפקד בשאלות אלה של אוריינטציה ערכית במידה מכרעת כאינדיקטור לתודעה היסטורית-פוליטית שנשתנתה" (Mommsen 1987).

שאלת הזיקה בין המתודולוגיה בחקר ההיסטוריה לבין המשמעות (או המטרה) החברתית-פוליטית מתעוררת בהקשר הגרמני ("ריב ההיסטוריונים") ובהקשר הישראלי ("ההיסטוריונים החדשים"); ההשוואה בין השניים תיצור קווי הקבלה וחזיתות של ניגודים גם יחד.

"מקובל לומר שהעובדות מדברות בעד עצמן", כותב קאר, "זה, כמובן, אינו נכון. העובדות מדברות רק כאשר ההיסטוריון קורא להן: הוא המחליט אילו עובדות יתייצבו על הדוכן, באיזה סדר ובאיזה הקשר". קאר מסכם דיון בשאלה "היסטוריה מהי?" במלים: "זהו תהליך רצוף של אינטראקציה בין ההיסטוריון לעובדות שלו, דיאלוג בלתי-פוסק בין ההווה לעבר" (Carr 1981, 11, 30). אינטראקציה זו אינה מתרחשת בחלל הריק, כהתקלות אקראית בין ההיסטוריון לנושא מחקרו; במושג הפרדיגמה שלו יוצר קון מרחב מושגי, שבו מתקיים המפגש: "הגם שהעולם אינו משתנה עם שינוי הפרדיגמה, המדען פועל לאחור מכן בעולם שונה" (Kuhn 1973, 121). מושג הפרדיגמה אצל קון הוא בעל משמעות אינטרדיסציפלינרית. על תרומתו למדעי החברה הצביע גם הסוציולוג אורי רם, דבריו יפים גם להיסטוריוגרפיה. עם זאת מציין רם מגבלות של תפיסת קון, ומציע שלושה שינויים, אשר יסתכמו בגישה "פוסט-קונית": הכרה בתפקודם של גורמים שמחוץ לאינטראקציה בתוך הקהילה המדעית עצמה; הכרה שבמדעי החברה אין "פרדיגמה שלטת", אלא ריבוי קבוע; וראיית

הפלורליזם הזה כיסוד לתהליך רצוף של השפעות-גומלין. בהקשר הישראלי מצביע רם על שינויים חברתיים ופוליטיים שהיו גורמי הצמיחה של הסוציולוגיה הביקורתית – והדברים ראויים להישמע גם בנוגע להיסטוריוגרפיה החדשה (רם 1993).

הבחנה חדה ביותר בין רישום עובדות העבר לבין פרשנות – בין ההיסטוריון (האמור לדווח באופן אובייקטיבי על העובדות) לבין ההיסטוריוסוף, עורך יוסף דן:

ההיסטוריוסוף הוא בפירוש מי שאינו היסטוריון, מי שמבקש להכפיף את ההיסטוריה של העבר, של ההווה ושל העתיד לתכליות שנתגבשו מחוץ למסגרתו של המחקר ההיסטורי... זו תכונתו היסודית של כל מטא-נרטיב, של כל "סיפור-על": אין הוא מוכן לעמוד בכוחות עצמו, לפרש את ההווה ולהתוות את העתיד, מבלי שיעצב באותה עת גם את העבר (דן 1994).

"ההיסטוריונים החדשים": נושאי המחלוקת

מקור המושג "ההיסטוריונים חדשים", בהקשר הישראלי, במאמר של בני מוריס משנת 1988, בכתב-העת היהודי-אמריקני-ליברלי *Tikkun* (Morris 1988). הגורם המכריע להופעת ההיסטוריונים החדשים, לדברי מוריס, היה פתיחת הארכיונים הסודיים וחשיפת תעודות מימי ראשית המדינה, אשר אפשרה לחוקרים להסתמך על תיעוד מקורי – ולא רק על ספרי זכרונות של אישים בעלי מעורבות אישית. רק בהמשך יעיר המחבר שכתבת היסטוריה "אמיתית" יותר עשויה "באורח סמוי כלשהו לשרת את מטרות השלום והפיוס בין השבטים הלוחמים של הארץ" (שם, 102). מוקצנים עוד יותר הם ניסוחיו של תום שגב, הגורס שאין היסטוריונים ישנים וחדשים: אלה הקרויים "חדשים" הם, בעצם, היחידים; כל האחרים יצרו מיתוסים – ולא כתבו היסטוריה. "הם [החדשים] הראשונים העושים שימוש בחומר ארכיוני... מדובר בדור ראשון של היסטוריונים. הם חורשים בקרקע בתולה" (שגב 1994, 26). גישה מנוגדת קוטבית נוקט אילן פפה, הנתפס בציבור כרמות המייצגת ביותר, יחד עם מוריס, את ההיסטוריונים החדשים:

אין די בחשיפת חומר ארכיוני חדש על-מנת ליצור דיוקן היסטורי חדש. שני גורמים נוספים יוצרים שינוי בדיוקן היסטורי או היסטוריוגרפי של תקופה: פרספקטיבה היסטורית ותמורות בתפיסת ההיסטוריון את אומנתו (פפה 1993, 99).

המחלוקת המתודולוגית בין מדגשי "האמת האובייקטיבית" ל"רלטיביסטים" אינה יוצרת בהכרח תהום אידיאולוגית ופוליטית; רוב המזדהים או המזוהים כ"היסטוריונים חדשים" ממוקמים במחצית הליברלית, ה"יונית" של הרצף. הם גם ילידי תקופת המדינה – בעוד רוב שוללי הרביזיה בהיסטוריוגרפיה הישראלית הם בני הדור הקודם, שמרנים יותר בתפיסת עולמם ותומכי מדיניות "נצית" יותר. עם זאת, קיימת מידה של זהות בתחום המתודולוגי בין מקצת משוללי ההיסטוריוגרפיה ה"חדשה" לבין ה"רלטיביסטים החדשים" נוסח אילן פפה: ממניעים שונים, לעתים סותרים, הם יסתייגו מפוזיטיביזם עובדתי עקבי; אפשר לנסח את עמדתם כפאראפרזה על דברי פרוטגורס: הציונות היא מידת כל הדברים; לאלה שהווים שהם הווים, ולאלה שאינם – שאינם.

באבחנה טנטטיבית זו כבר גלומה הטיה מסוימת במחלוקת המתודולוגית: אם לגיל ההיסטוריון, להשקפת עולמו ולנטייתו הפוליטית יש זיקה (ולו רק סטטיסטית) לתוצאות מחקרו – קשה לטעון שתוצאה כלשהי משקפת אמת אובייקטיבית לבדה. לדחייה עקבית של טיעון זה חברו מוריס ופורת – משני עברי המחלוקת בין ה"חדשים" ליריביהם:

יש אמת, ויש אפשרות של אובייקטיביות. ההיסטוריון של הסכסוך הישראלי-ערבי צריך להשתדל לכתוב על הסכסוך הזה כמו על המלחמה בין קרתגו לרומא, או כאילו הגיע עכשיו מהמאדים והוא מתבונן בנעשה ללא קשרים ומחויבויות (מוריס 1994, 40).

במחקר ההיסטורי אין תחליף לגישה הפוזיטיביסטית' הישנה, הנצמדת לתעודות ומנסה לקבוע את מה שהתרחש בעבר, על יסוד קולו אשר הגיע אלינו בכתובים, ולא על סמך הנחות מוקדמות, רעיוניות (פורת 1994, 6).

הסוציולוג ברוך קימרלינג, המזוהה עם הגישה הביקורתית, גורס כי,

החלוקה אינה בין "ישנים" ל"חדשים", אלא בין אידיאולוגיים יותר לאידיאולוגיים פחות. אולם אם הטיעון הוא שהחברה שלנו הולכת ומשתנה, ועמה גם מדעי החברה וההיסטוריה – אומר שזה כמעט מובן מאליה. ובין יתר השינויים המבורכים הם לארדווקא הארכיונים שנפתחו, אלא החברה שנפתחה (קימלינג 1994, 8).

בהקשר הישראלי מתמקדת ההיסטוריוגרפיה הביקורתית של ההיסטוריונים החדשים – אלה שגישתם אובייקטיביסטית ואלה הרלטיביסטים – בשני נושאים עיקריים: השואה ותוצאותיה, ויחסי הציונות עם הפלסטינים. הזיקה בין שני הנושאים צוינה לא אחת, בעיקר על-ידי הימין המיליטנטי, כדי לנמק עמדה נצית בענייני המזרח התיכון בנימוקי הלקח מן השואה (אהרונסון 1994, 52); אך גם באגף הליברלי הודגשה הזיקה בין השניים; לא ברמה המוסרית – כמעין הצדקה – אלא במישור התפקודי, ביחסי סיבה-תוצאה: "לולא חדרה השואה כה עמוק לתודעה הלאומית, גם הקונפליקט בין יהודים לפלסטינים לא היה מביא כה רבים למעשים 'זריגים', וייתכן אף שהתהליך המדיני לא היה נתקע" (אלקנה 1988).

*

למתח האידיאולוגי-פוליטי יש ביטוי גם במחלוקת עתיקה-חדשה על מיתוס מצדה ומרד ברי-כוכבא. בקיץ 1952 עמדה קבוצת בוגרי הסמינר הרעיוני של הקיבוץ המאוחד על פסגת מצדה, והאזינה לדברי שמריהו גוטמן – איש הפלמ"ח וקיבוץ נען, ארכיאולוג ואידיאולוג, שכבר עשר שנים קודם לכן הוליך את הפלמ"ח אל מצדה. גוטמן תיאר את השפעת אותם מסעות על המוטיבציה של הצועדים, וגינה את שוללי המרד ברומאים – מחכמי יבנה ועד לנשיא בן-צבי. דומה כי יחסו של גוטמן למרד ברומאים שיקף במשך שני דורות את הקונצנזוס הציוני – כמו הפואמה של יצחק למדן (תרפ"ז), בדור הקודם:

הה, ידיים אלו הראשונות להרים דגלי בשורה
ואחרונות לניחומיה –
לאחרונה נשואות הן לקראת מסדה
לחבק!
השבעתיכן, ידי ישראל, אם גם מפה ריקות תשבנה
לגשש בחלל הריק!
השבעתיכן לחבק את חומת מסדה
חבק ואל חדל...

בתקופה שבה הוביל גוטמן את הפלמ"ח אל מצדה, נקט זרם אחר בציונות, מתוך מוטיבציה דומה – עמדה שונה מאוד כלפי הסמל ההיסטורי; בכתובות שצבעה מחתרת לח"י על קירות בתים נכתב: "לא וישי, לא מסדה, אלא מודיעין"; כלומר, לא בניעה, לא התאבדות, אלא מרד. ובגן הילדים שרים מאז ועד היום על ברי-כוכבא:

הוא היה גיבור,
הוא קרא לדרור,
כל העם אהב אותו...

במושגי הרלטיביסטים – ישנים כחדשים – ניתן לומר שהיסטוריוגרפיה זו שיקפה ושירתה את דור התקומה, וככזאת – היתה "נכונה", בשני המובנים של מושג זה. והנה ב-1981, בטרם היות המושג "היסטוריונים חדשים", כתב יהושפט הרכבי את ספרו בתוקף המציאות. כלא-היסטוריון, עמדת הרכבי במחלוקת האובייקטיביזם-רלטיביזם גזורה מראש: "ההיסטוריה היא בחינת דו-שיח לא חתום בין הווה לעבר, שאנשי ההווה בכל דור מנהלים עם העבר, שאינו יכול להשיב" (הרכבי 1981, 130). כותרת ספרו, שהוא הרחבה של הרצאה שנשא ביוני 1980 במכון (אז – מוסד) ון ליר בירושלים, כבר מהווה הצהרת עקרונות, אשר מרבית ההיסטוריונים ידחו על הסף: הרכבי מצהיר על כוונתו להעריך את חורבן הבית ואת מרד ברי-כוכבא מנקודת ראות של המציאות ב-1980.

כאמור, הרכבי כתב את ספרו זה בטרם נולד, בהקשר הישראלי, המושג "ההיסטוריונים החדשים". מצד הביוגרפיה האישית וההשתייכות לדור ולתקופה, היה הרכבי שייך לרקע שממנו באו שוללי

ה"חדשים". בתחום הביוגרפיה האישית ניתן לגלות אצלו רק מרכיב אחד העשוי להסביר את עמדתו המהותית כלפי נושא מחקרו – מי שהיה לפני מלחמת יום הכיפורים ראש אמ"ן-מזרחן יועץ, בעל גישה נצית מובהקת (קפליוק 1975, 37). שינה את גישתו העקרונית בעקבות לקחי מלחמה זו. למיטב ידיעתי לא הודה ולא זוהה הרכבי כ"היסטוריון חדש"; במבט לאחור, ייתכן שמן הראוי לראות בו את האב הרוחני של התורות הביקורתיות כלפי ההיסטוריוגרפיה הציונית החדשה.

ביקורתו על ההתייחסות העכשווית אל המרד פותחת בקביעה עובדתית, בחלקה כמותית, ניתנת לאישוש (או להפרכה, על-פי קרל פופר):

לוחמת הרומאים הביאה לפורענות איומה, המרד הגדול הביא לחורבן הבית; מרד בריכוכבא הביא לחורבן יהודה ולהרס העם בה... להוציא שואת גרמניה, נראה שלא היתה עוד פורענות שבה נהרגו בבת-אחת יהודים כה רבים כפורענות בריכוכבא (הרכבי 1981, 27, 29).

על בסיס עובדתי זה משתית הרכבי בניין-על אמוציונלי: "הקנאים עשו לנו רעה גדולה; יהי זכרם ברוך" (שם, 5). אך גם פרשנות מנקודת ראות אקטואלית, היסטורית, שלאחר האירועים הנדונים:

המרד נתן דחיפה לתהליך של הפיכתנו לעם-עולם חסר-קרקע. מפעל התחייה הציוני ביקש להפוך את כיוון הירידה שבריכוכבא, בלא רצון, סייע לה – חזרה למולדת. מגמת הציונות ותוצאות מרד בריכוכבא הם אפוא ניגודים. כיצד, אם כך, יכול מרד זה לשמש לנו מופת?... אנו קיימים לא הודות לבריכוכבא, אלא למרות לו (שם, 42, 62).

לשאלתו הרטורית משיב המחבר בשאלה רטורית-כביכול נוספת: "הבעיה אינה איך בריכוכבא טעה – לכך יכולים להיות הסברים מתרצים – אלא כיצד הגענו אנו להערצת טעותו, וכיצד משפיע הדבר על הלך מחשבתנו הלאומית..." (שם, 60). מן השאלות הרטוריות מגיע הרכבי עד מהרה לתשובות, קונקרטיות מאוד. שלוש שנים לאחר כינון ממשלת בגין הוא עושה היסטוריוזיה ואקטואליזציה של לקחיו ממרד בריכוכבא:

היש פסימיות גדולה יותר מלהכריז, כדרך שעושים מנהיגינו, שההתפתחות בגדה [המערבית] שהולכת ומתמשת לנגד עינינו, ושבעצם אנו תורמים לה, אם אכן תתרחש, היא סכנת מוות לנו? אכן, אם תאמר ששואה היא בלתי-נמנעת, אתה מזמינה. עמדת הקיצוניים היא הקודרת, שכן הם מתנים את אפשרות קיומה של ישראל במילוי כל דרישותיהם, ובלעדיו זאת – חידלון (שם, 100).

יהודים וערבים: עובדות ופרשנות

המחלוקת הפוליטית המלווה את הציונות מראשיתה באשר להווה, לעתיד הנשאף ולמדיניות המומלצת, התבטאה תמיד גם בגרסאות סותרות של העבר. כדוגמה הפשוטה ביותר לכך תוצג כאן היווצרות בעיית הפליטים – לא מהיבטה המוסרי, ההשוואתי, הטלאולוגי, אלא מצדה העובדתי, הפוזיטיבי בלבד.

הגרסה המקובלת, שהוצגה מאז ומתמיד מעל בימת האו"ם ובספרי ההיסטוריה לבתי-הספר, היתה פשוטה. לדוגמה יובאו כאן הקטעים הרלוונטים משני ספרי לימוד לבחינת הבגרות – כלומר, לא גרסאות של היסטוריון זה או אחר, אלא תמצית העניין, שווה לכל נפש, אמת-מידה להצלחה בבחינות הממלכתיות. בסכמו את היווצרות בעיית הפליטים, כתב יהודה רון:

בעת מלחמת השחרור, ברחו המוני ערבים מארץ-ישראל לארצות ערב הסמוכות. המנהיגים הערבים עודדו בריחה זו: הם ראו בפליטים קלף מיקוח מצוין עם היהודים, דבר שיכול להוות לחץ גדול על דעת הקהל העולמית" (רון 1986).

בספר תקצירים לבגרות – ידע העם והמדינה – משנת 1986 – מסכם דב דורון את סיבות ההצלחה הישראלית במלחמת העצמאות:

ה. ערביי הארץ לא גילו רוח-לחימה ונכונות להקרבה, שלא כיהודים.

1. המנהיגות הערבית המקומית היתה חסרת אמונה בניצחון. תחושה זו דבקה בכל האוכלוסיה הערבית. המנהיגות היא שקראה לערבים לנטוש כל מקום שהיהודים כובשים. היא האחראית לגל הפליטים הערבים ולבעיה מעיקה זו הקיימת עד היום (דורון, 1986, 152).

שני מקורות אלה, שמצוין עליהם כי משרד החינוך אישר אותם, משקפים את הדימוי הציבורי המקובל. דימוי זה משקף צרכים קיימים (להיות צודקים, מוסריים) ומטרות ברורות: לשלול אפשרות להסדרים גיאוגרפיים הנתפסים כוויתור או אף כסיכון עתיד המדינה והעם היהודי. הדימוי הציבורי לא נזקק לראיות פוזיטיביות, ובסך-הכל לא הופרע גם מעדויות מהימנות ביותר, בלתי-מוכחות, שהצביעו על גורמים אחרים להיווצרות בעיית הפליטים. מחקר מקיף על תהליכי השינוי בפרשנות בספרי הלימוד להיסטוריה, עליפי התקופות הפוליטיות בחיי מדינת ישראל העלה כי,

"חוק הגאולה" שהתממש עם הקמת המדינה, נתן לגיטימציה לתיאור כל תולדות עמ-ישראל בגישת "מבית שני לבית שלישי"... הרביזיה, שהורתה בתקופת "המערך" ושיוחסה לממשלות הליכוד, התפתחה בשלהי שנות השבעים והביאה לכלל שינוי בחוק הגאולה הצינונית... (פירר תשמ"ד, 186, 184).

אחת הדוגמאות המובהקות להתעלמות מעדויות שלא התאימו לדימוי המקובל היא ההתעלמות מספרו של נדב ספרן, העימות הערבי-ישראלי, 1948-1967. ספרן, מי שהיה מעושי דברו של בן-גוריון בתחומי ביטחון שונים, ירד מן הארץ והיה לפרופסור באוניברסיטת הרווארד. משם כתב את ספרו, הכולל אבחנה חשובה:

מתוך הסתכלות מכלי ראשון אפשר לומר שלערך עד סוף מאי-ראשית יוני 1948 עננו פליטים אזורים שבשליטה יהודית, והם יצאו נוכח מאמצים מתמידים מצד היהודים לשדלם להישאר. מן העת ההיא והלאה גורשו כמעט מכל השטחים החדשים שהובאו תחת שלטון ישראל. מספר הפליטים בכל אחד משני השלבים היה שווה בקירוב. הסיבה להתנהגות הזאת, המשונה לכאורה, של הישראלים והערבים, היא פשוטה למדי. עד סוף מאי לערך לא היו היהודים בטוחים אם יהיה בידם להגשים את החלטת החלוקה נוכח האיבה הערבית החמושה, אם בכוח ואם בפועל. אשר על כן מעוניינים היו שיישארו הערבים בשטחים שתחת שלטונם, שכן דבר זה היה פירושו קבלה דה-פאקטו של החלוקה מצדם, והיה בו כדי להניא את המדינות הערביות מלתקוף או מלנהל מלחמה במרץ רב, מחמת מציאותם של "בני ערובה" ערביים כה רבים בידיים ישראליות. מטעמים הפוכים בדיוק להוטים היו המנהיגים הערביים, אשר בשלב זה בטחו בנצחון הצבאות הערביים הסדירים, שייצאו ערביי ארץ-ישראל משטחים שבעיניהם היו כבושים זמנית בידי היהודים, והם המריצום לעשות כן. כאשר, עם בוא ההפוגה ב-11 ביוני 1948, התברר שהמדינה היהודית לא הוכרעה במלחמה, התהפכו המניעים מן הקצה אל הקצה. הערבים הארץ-ישראלים, שלא היו מוכנים לעזוב את בתיהם ואת רכושם בלי כל תקווה לשוב, רצו עתה להישאר; ואילו היהודים שכבר התגברו על הניסיון להחריב את מדינתם, סבורים היו שכדאי שתהיה בה אוכלוסיה הומוגנית, וניגשו לסילוקם של הערבים (ספרן 1969, 31; ההדגשות במקור - ד.ו.).

העובדה שהמחבר הוא מדען מוכר בעולם, ובעל עבר של "בטחוניסט" מובהק, שהיה מעורב אישית בפעולות המתוארות, לא עשתה את דבריו למקובלים יותר בדימוי הציבורי בישראל מאשר מחקרים מאוחרים יותר של חוקרים המזוהים עם האגף היוני בדעת הקהל בארץ. כך גם לא חדרה לתודעה הציבורית פרשת "הטרנספר הגדול של אשקלון", בסוף 1950, באווירה של שביתת-נשק, כאשר 1,768 הנושבים הערבים בעיר, אזרחי מדינת ישראל ובחלקם חברי ההסתדרות, אולצו לעבור את הגבול לרצועת עזה - לאחר שהשלטונות החליפו את כספם הישראלי בכסף מנדטורי ישן. העובדות תוארו בשעתן לא רק בקול העם הקומוניסטי אלא גם במערב. העיתונאי אלוף בן פרסם בהעיר כתבה רטרופקטיבית מפורטת ומלווה בתמונות (בן 1988). למרות שהצנזורה לא מנעה את הפרסום, בשעתו ולאחריו - לא "נקלט" המידע בתודעה הציבורית ובספרי הלימוד. גם אירועים אחרים בעלי חשיבות לטווח-רחוק, כמו פרשות דיר-יאסין, קיביה וכפר קאסם, אשר לא

רק שהצנזורה הצבאית לא הסתירה אותם, הם אף עמדו במשך שנים בצמתי ויכוח ציבורי – לא "נקלטו" במערכת החינוך, ולא היו חלק מן הידע הבסיסי המצופה מנבחן בבחינות הבגרות. הדבר בולט במיוחד לגבי פרשת כפר קאסם, בזכות פסק-הדין העקרוני של בית-הדין הצבאי לערעורים בעניין "פקודה בלתי-חוקית בעליל". שאלות בנושאים הללו לא נכללו בבחינות הבגרות ב"ידע עם ומדינה" או ב"אורחות", ונעדרו אף מספרי הלימוד המקובלים.

במלים אחרות: לא סודיות הארכיונים מנעה ידיעה, ולא פתיחתם בפני החוקרים אפשרה את הפנמת ההיסטוריה הישראלית על-ידי בני תקופת ההווה. מחקרו המקיף של מוריס, שהופיע באנגלית ב-1987 ושמהדרתו העברית המורחבת ראתה אור ב-1991, מאמץ את עיקרי מסקנת ספרן באשר לאופן היווצרות בעיית הפליטים, ורואה בהפוגת יולי 1948 את קו פרשת-המים בין בריחה לגירוש. אלא שמוריס מבסס את מסקנתו על מחקר פרטני מדוקדק של כל יישוב ערבי, קטן כגדול – 369 בסך-הכל. רשימת היישובים הערביים שנמחו מן המפה ממוינת לפי שש קטגוריות – מ"גירוש על-ידי כוחות צבא יהודים" ועד "נטישה על-פי הזראות של גורמים ערביים" (מוריס 1991, 586–592). הוא מתעד את פרטי הוויכוחים בהנהגה היהודית ובמפלגות בשאלת הגירוש, ומבחין גם בין האלוף יגאל אלון, הנוטה לגירוש מסיבי, לבין האלוף משה כרמל, שנמנע מכך בדרך-כלל – שניהם חברי הקיבוץ המאוחד והתנועה לאחדות העבודה שבמפ"ם. כבר במאסר ניתנה למפקדי ה"הגנה", מדרגת מג"ד ומעלה, הסמכות "לגרש כפרים עוינים בפועל או בכוח", ובשלב זה מומש ההיתר תכופות בהקשר של הגנת דרכי הנסיעה, תוך שילוב הפחדה בטרם קרב עם גירוש כפוי של הנתרים לאחר הכיבוש. עם זאת, עד יוני,

לא נתקבלה, לא מצד גורמים פוליטיים ולא מצד המטה הכללי, החלטה לגרש את הערבים משטחי המדינה היהודית; לא היתה שום "תוכנית" מסוג זה, והעניין לא נדון מעולם במוסדות המדיניים העליונים... אפילו רוב הקצינים חברי מפ"ם לא נהגו על-פי הקו הרעיוני של מפלגתם (שם, 386).

רק על יסוד ובעקבות מחקר אינדוקטיבי מפורט מגיע המחבר – נאמן לגישתו המתודולוגית המוצהרת – לסיכום שהוא בגדר הערכת-היסטוריון; ללא ניסיון להפקת לקחים להווה ולעתיד: "בעיית הפליטים הפלסטינים היא יציר של מלחמה, ולא פרי תכנון מוקדם, יהודי או ערבי. בעיקרה היא תוצר-לוואי של פחד הערבים והיהודים ושל הלוחמה הממושכת והמרה, שאפיינה את המלחמה הראשונה בין שני העמים; בחלקה היא תוצאה של מעשים מכוונים, שלא לומר זדוניים, של מפקדי צבא יהודים; ובחלקה הקטן יותר אחראים להיווצרותה גם קציני צבא ופוליטיקאים ערבים, הן במעשים והן בהימנעות ממעשים" (שם, 382). כעבור שנים יחזור מוריס ויצביע לא רק על גירוש, אלא אף על מעשים חמורים יותר – תוך הצגתם בפרספקטיבה של הזמן והנסיבות של אז – אך לא בפרספקטיבה של ההיסטוריון המתאר זמנו:

אין ספק שהיישוב נלחם במשך תקופה ארוכה של מלחמת הקוממויות בתחושה של "הגב אל הקיר", וגם אין ספק כי חייליו ערכו מעשי טבח אכזריים במאות כפריים ערביים (דוימה, ג'יש, עילאבון, ספסף, סאסא, מגיד אל כרום, סאליחה, חולה, דיר אל אסד וביענה). גם בסוף אוקטובר 1948, אחרי שתחושת הגב אל הקיר פגה כמעט לחלוטין. אין ספק כי תפקידו של ההיסטוריון הוא לחשוף גם את הפן הזה של תש"ח, בצד הפן ההירואי (מוריס 1994, 4).

מוריס ה"אובייקטיביסט", הדוחה עקרונית מעורבות ההווה של ההיסטוריון בתהליך עבודתו, היה לסמל "שוברי הכלים" (אצל מי שרואים בכך מעין "תקיעת סכין בגב האומה", כמו אצל אלה המברכים על החשיפה – כמנוף לשינוי פוליטי) – למרות האני-מאמין המתודולוגי שלו, ואולי אפילו בגללו: שלא כאילן פפה, המצהיר על הזיקה בין עמדתו האידיאולוגית למחקרו ההיסטורי, מוריס טוען לאובייקטיביות, לניתוק; נראה שדווקא בשל כך יש לעבודתו פוטנציאל מאיים יותר על "שומרי החומות".

הוראת ההיסטוריה: ציונות ושואה

בסימפוזיון על "הוראת ההיסטוריה לאן?" מטעם החוג להכשרת עובדי הוראה באוניברסיטת תל-אביב (3.1.1995) נשמעו הדי המחלוקת סביב "ההיסטוריונים החדשים" מתוך מידה של מבוכה בקרב רבים מן המורים: איך אפשר להכין את תלמידי התיכון לבחינת הבגרות, כאשר העובדות ההיסטוריות שניות במחלוקת, בחירתן משקפת אידיאולוגיה והכללתן תובעת נקיטת עמדה פרשנית?! שני הפותחים הם שגרמו לחרדה זו: הוראה שהיא "Fact oriented", טען אייל נווה, נוסכת שיממון; צריך ליצור אינטגרציה בין היסטוריה יהודית לכללית, במיוחד בהוראת השואה והפאשיזם. אמנון רז-קרקוצקין טען שאצלנו מלמדים רק תולדות הציונות – אך לא תולדות הארץ; זהו ביטוי לאירופוצנטריות, אשר אחת מתוצאותיה הנוספות היא התעלמות מעדות המזרח. לילי יפה, רכות צוות ההיסטוריה באגף תוכניות הלימודים של משרד החינוך, התרבות והספורט, והמרצה הרביעית, מרים כרמל, איזנו את המגמות הביקורתיות – והרגיעו קצת מורים מודאגים. רז-קרקוצקין הזהיר כבר ב-1992, שהפרדת ההוראה של השואה מהוראת תולדות הרייך השלישי "עלולה להביא להיווצרות תפיסה היסטורית זהה לזו של נציגי האסכולה הרביזיוניסטית הגרמנית" (מובא אצל Croitoru 1995). תפיסת השואה עברה תהליכי-שינוי בחברה היהודית – יותר מאשר תפיסת הסכסוך היהודי-ערבי. במחקר על תכנים של שבעים ושמונה ספרי לימוד בנושא השואה, ששימשו תלמידים מבית-הספר היסודי ועד לאוניברסיטה, מצאה רות פירר התחלקות משמעותית על-פי תקופות:

תקופת הים השואה – 1945–1961, ותקופת התובנה 1961–1988. בשנים 1961–1973 נערך משפט אייכמן ופרצו מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים. זו היתה התקופה בה התפתחה התפנית בתודעת הציבור הישראלי כלפי השואה, וזו מצאה ביטוי בספרי הלימוד משנות השבעים ואילך (פירר תשמ"ה, 147).

דווקא על רקע זה בולט הקיפאון בהיבטים מסוימים של הוראת השואה, אשר רק ב-1995 מראה סימנים מעטים לאפשרות של הפשרה מסוימת. ייתכן שיש משמעות לעובדה שכסמל מוקדם לראייה אלטרנטיבית של בעיית הפליטים הערבים אפשר להצביע על יצירה ספרותית ("חירבת חיזעה" של ס. יזהר), ושגם התמורה בראיית הצד היהודי בשואה באה לידי ביטוי בולט בתחום האמנות – המחזה "גטו" של יהושע סובול, השובר את הסטריאוטיפ המקובל של מושג ה"יודנראט", ופותח פתח לתמורה בראיית פרשת קסטנר.

בדומה ל"חירבת חיזעה" של יזהר, גם יצירה ספרותית אחרת של סופר יהודי נשארה כקול קורא במדבר של מערכת החינוך הישראלית – עד שלקראת סוף 1994 צפה ועלתה קריאתה, באיחור שלושה דורות, והיתה לסלע מחלוקת ולמי-מריבה במערכת החינוך; כוונתי לארבעים הימים של מוסא דאג של פרנץ ורפל, ולוויכוח: האם צריך, ראוי או מותר ללמד את השמדת-העם שחוללו הטורקים ב-1915 בארמנים? האם מותר להשוות את השואה לאירוע כלשהו, בזמן ובמקום כלשהו? בגטו ביאליסטוק היה ספרו של ורפל רלוונטי מאוד. בוויכוחים בקרב לוחמי המחתרת הסתמכו הצדדים רבות על לקחי ארבעים הימים של מוסא דאג, וגם במחצרות יהודיות אחרות באירופה היתה לספר משמעות אקטואלית (אורון 1995, 280–285).

בהתייחסות אל השואה קיימות מספר דיכוטומיות – מאז ועד היום: האיזון הנאות בין שואה לגבורה; השילוב ברצף ההיסטוריה היהודית והשילוב בהיסטוריה של עמי אירופה במאה ה-20; היישוב היהודי בארץ-ישראל אל מול תהליך ההשמדה; "גרמניה האחרת" – מתי, מי וכיצד. נראה שער לשנים האחרונות ביותר היתה הסכמה כללית בקרב כל המעורבים במחלוקות הללו, בנקודה

1. בפברואר 1996 אישר דובר משרד החינוך כי תוכנית בשם "מיעוטים בהיסטוריה – הארמנים באימפריה העות'מאנית" כבר נלמדת בתשנ"ז בשש חטיבות עליונות. בהקדמה לתוכנית כתוב כי "החוקרים הארמנים, הטורקים והמערכים... חלוקים ביניהם על פירוש המאורעות שקרו בשנים 1915–1916... המחלוקת העיקרית היא בין הטורקים לארמנים, על ממדי הרצח, על מידת האשמה של הממשלה הטורקית ברצח ועל השימוש במושג 'רצח עם'". "הטורקים", כך הגיב ההיסטוריון הארמני זורו בינטיאן, "לא יתלוננו על החוברת שהוציא משרד החינוך" (ראו אלגוזי 1996).

אחת: ייחודיות השואה. בהתרסה כלפי ייחודיות "טרנסצנדנטית" זו כותב עדי אופיר:

כמה טורחים היסטוריונים, מחנכים ופוליטיקאים יהודים כדי להעמיד אותנו שוב ושוב על ההבדל בין השמדת יהודי אירופה לבין כל שאר מיני אסונות ופגעים ורציחות המוניות. ביאפרה היתה רק רעב; קמבודיה רק מלחמת אזרחים; השמדת הכורדים לא היתה שיטתית; למוות בגולאג לא היו תווי-זיהוי לאומיים... מדוע מסוכן מיתוס השואה שלנו? מפני שהוא מוחק דרגות וקווי-רצף, ומציב במקומם מרחק אינ-סופי בין זוועה מסוג אחד לבין כל שאר מיני הזוועות (אופיר 1986, 3-4).

עתה מתמסמס והולך קונצנוס זה. אנשי "יד ושם" מוסיפים לשלול כל השוואה, אך לא כן מחזיאן השואה בווישינגטון. מערכת החינוך פסלה תוכנית להוראת רצח העם הארמני בהקשר של השואה (יור ועדת מקצוע ההיסטוריה, מישל אבוטבול, נימק זאת בטענה שנושא הארמנים והצוענים "קטן מדי" על-מנת שילמד בנפרד. על הארמנים הוא מציע לדבר במסגרת לימוד תולדות האימפריה העות'מאנית). העיר על כך יגאל עילם: "מי נותן היום שעות לימוד להיסטוריה העות'מאנית? מי שקורא להפוך את השואה הארמנית או הצוענית לפרקון קטן בהיסטוריה של מלחמת העולם, קורא להרוג את הנושא כולו..." (מובא אצל רוזנטל 1994). בינתיים הבטיח שר החינוך, התרבות והספורט, אמנון רובינשטיין, שבשנת תשנ"ו יוכנס רצח הארמנים לתוכנית הלימודים – מבלי לפרט את המסגרת. יצוין שיהודה באואר, חוקר השואה, נקט עמדה "כמעט רביזיוניסטית" בשאלה: "אי-אפשר לטעון לייחודיותה של השואה בלא לערוך השוואות... אך קיים שוני אחד מכריע בין כל אלה לבין השואה – המניע האידיאולוגי-הנאצי היה אוניברסלי". וברמז מעודן מאוד הוא מסיים:

השנה ציינה ארמניה, בטקס זיכרון ממלכתי שהתקיים ביירוואן ב-24 באפריל, מלאות 80 שנה לתחילת הרצח. הונחו שם זרים של הפרציה הרוסית, שהפרלמנט שלה אישר החלטה הקובעת את ה-24 באפריל כיום זיכרון לרצח הארמנים, ובין השאר גם זרים של ארצות-הברית, בריטניה וצרפת, יפן, סין והא"ם. זר ישראלי-יהודי, שיביע השתתפות באבלו של העם האחר, לא הונח. הייתי שם, עם יאיר אורון, והנחתי פרח בשמי (באואר 1995).

בעוד חוקר השואה באואר מדגיש כי את הייחוד של השואה ניתן לתפוס רק תוך השוואה, כותב ניצול אושוויץ וחתן פרס נובל לשלום, אלי ויזל:

בהיותי חשדן ביחס להשוואות, החלטתי לנסוע [לבוסניה] בעצמי, לראות, למחות. וגם להפציר בעיתונאים לחדול משימוש במושגים "שואה" ו"אושוויץ" בהקשר של טרגדיה חדשה זו. הזוועות שנעשו בבוסניה היו חמורות ומבעיתות דיין... (Wiesel 1995, 17).

דן מרגלית מבטא גישה דומה בכותבו: "ההיסטוריונים [החדשים] האלה מקהים את הייחוד היהודי לטובת התיזה הפוליטית שלהם, וזה מחייבם להנפיק עוד אירועי שואה לעמים אחרים (מרגלית 1994).

פרשת הפסילה של תוכנית הלימודים על רצח העם הארמני עוררה הדים מסוימים בחוגים אקדמיים, אך לא חדרה למודעות הציבור הרחב. ישראל טשרני, יו"ר המכון לחקר השואה ורצח-עם בירושלים, הגיב במישור הערכי: "הכחשת השואה או הכחשת הג'נוסייד הארמני הן בעלות אותו לבוש של טוטאליטריות מכוערת, שנאה ובוז לחיי אדם. אי-אפשר להילחם בהכחשת ג'נוסייד אחד – השואה – ולפעול או לתמוך בהכחשת מעשי ג'נוסייד אחרים" (טשרני 1995). בתגובה על טענת משרד החינוך כי השעיית התוכנית נבעה משיקולים מקצועיים, מתריס תום שגב:

הנה חזית חדשה במלחמה המתמשכת, שעודה רחוקה ככל הנראה משיאה, בין ההיסטוריוגרפיה הרשמית לבין היסטוריוגרפיה אחרת. זה ויכוח פוליטי מובהק: מגוחך להציגו כוויכוח "מקצועי" בין מחנכים (שגב 1994 א).

למימד הפוליטי של ההתייחסות לרצח הארמנים זווית-ראייה אחרות: הלחץ של ממשלת טורקיה בימינו, וההתייחסות אל טורקיה לעת מלחמת העולם הראשונה: אנשי ניל"י היו כמעט היחידים בקרב יהודי ארץ-ישראל שנקטו עמדה חד-משמעית לימין הארמנים (אורון 1995). עקרונות יותר היא הבעיה המתודולוגית – האם ניתן בכלל להכיר תופעה כלשהי שלא על-ידי מדידתה

והשוואתה לתופעות אחרות מסוגה? ההחף האמוציונלי לראות את השואה כאירוע ב"פלאנטה אחרת", מחוץ לכל אפשרות של מיקום, מדידה או השוואה, גוזר על הדור החדש חוסר-יכולת להבין, להעריך. א-היסטוריוזיה מביאה למיתולוגיזציה. פולחן ייחוד השואה עלול להיות גורדין של השכחתה – ושל אובדן יכולת ההתראה לגבי ההווה והעתיד. כהגדרת אופיר: "המיתולוגיזציה והולוגריזציה של השואה קשורות זו בזו לבלי הפרד" (אופיר 1986, 3).

"ריב ההיסטוריונים"

"ריב ההיסטוריונים" פרץ בגרמניה ב-1986, כאשר הפילוסוף יורגן הברמאס וההיסטוריון ארנסט נולטה פתחו מעל דפי העיתונות בהתקפות זה על זה בשאלת אופן הראייה והניתוח של העידן הנאצי. עד מהרה הצטרפו לויכוח – שלבש צורות בוטות יותר ויותר – היסטוריונים ופובליציסטים רבים. ב-1987 יצא לאור ספר שכלל ארבעים ושניים מאמרים שכתבו עשרים ושבעה מחברים משני המחנות (*Historikerstreit*; להלן – H.S.). כרך זה לא חתם את הריב, אלא הציג אותו במרכז השיח האינטלקטואלי בגרמניה ומעבר לגבולותיה.

ריב ההיסטוריונים הציג על סדר היום גם שאלות מתודולוגיות אחדות: האם ההיסטוריוגרפיה עוסקת ב"עובדות" – או בפרשנות? האם פרשנות עכשווית אמורה להשפיע על ראיית העבר – או שהיסטוריוגרפיה מדעית היא רק זו המבקשת להבין את העבר במושגי התקופה הנחקרת? האם ניתן להבין היסטוריה כהתרחשות אידיויסינקרטית, ייחודית, או שרק ההשוואה, הסיווג וההכללה יוצרים משמעות לעובדות?

המחלוקת – מצד מטרות הצדדים, המוטיבציות הפוליטיות שלהם וההשלכות החברתיות של העמדות השונות – מכוונת כלפי העתיד, הגם שהיא נסבה על פרשנות העבר. הריב על הזהות הקולקטיבית של הגרמנים – זו המצויה וזו הרצויה – הוא שעשה את הוויכוח לסוער, ייצרי, ובלתי-ניתן לפישור. כמוצר-לוואי של הריב הפוליטי-אידיאולוגי נחשפו גם הבדלים בין הגישות העקרוניות להיסטוריוגרפיה.

ברמה התיאורטית עומדת במרכז טיעוני נולטה ורבים מחסידיו הקביעה, כי אין משמעות לכתיבת ההיסטוריה ללא "רלטיביזציה" ו"היסטוריוזיה" של האירוע הייחודי. "היסטוריוזיה" היא ראיית האירוע כחוליה ברצף אירועים, אשר קיים ביניהם יחס סיבתי, ישיר או עקיף, חומרי או פרספטואלי:

ושמא ביצעו הנאציזם-סוציאליסטים, ביצע היטלר, "מעשה אסיאתי", רק מפני שראו את עצמם ואת שכמותם כקורבנות פוטנציאליים או ממשיים של מעשה "אסיאתי"? האם לא היה "ארכיפלג גולאג" קודם לאושוויץ? (Nolte, H.S. 45).

מושג ההיסטוריוזיה מושתת על עקרון הסיבתיות – כתופעה אובייקטיבית בנסיבות ובזמן הנחקרים על-ידי ההיסטוריון, ואילו מושג הרלטיביזציה מעוגן בשיפוטו של ההיסטוריון המתאר:

מדע ההיסטוריה מתקיים, ככל מדע, באמצעות תהליך של רביזיה שהוא עורך לתפיסות מן העבר... "ייחודי" בהיסטוריה הוא הכל, כל המות, כל תקופה, כל אירוע. אבל כל אירוע, כל תהליך, כל אישיות – מן הדין שניתן יהיה להשוותם; זהו יסוד מהותי של מדע ההיסטוריה. ייחוד והשוואה אינם מוציאים זה את זה מכלל אפשרות (Hillgruber, H.S. 232).

השאלה היא מהן אמות-המידה שעל-פיהן נערכת ההשוואה, בהנחה שהעובדות אכן עובדות הן. בהקשר של "ריב ההיסטוריונים" הגרמני נוטים הרלטיביסטים, כמו הילגרובר המצוטט לעיל, להיות גם רביזיוניסטים, ככל שמדובר במידת הזאשמה הגרמנית. בצדק כותב דוד אוחנה ש"קריאתו של ברושטאט להיסטוריוזיה של הרייך השלישי מכשירה את הקרקע לצמיחתם של עשבים שוטים... הנה כך מתייצבת הרלטיביזציה של השואה לפתחה של ההיסטוריוזיה" (אוחנה 1994, 6). ברוח זו אומר גם ההיסטוריון הגרמני קרל ויינגרטנר: "אף לגדולות שבזוועות ההיסטוריה שומה על ההיסטוריוציסט – אם יהיה עקבי ונאמן לשיטתו – למצוא מחילה מתוך הבנה, ולהפעיל רלטיביזם מוסרי, אשר בשבילי הוא בלתי-נסבל" (Weingaertner 1994).

המחלוקת המתורולוגית העיקרית, בעלת ההשלכות הפוליטיות מרחיקות הלכת, היא סביב איתור ההקשרים הסביבתיים והכרונולוגיים, לאירועים השונים מן העידן הנאצי. הפער הוא בשאלת החד-או הרב-מדיות של ההקשרים. אפשר להעריך את גישת הרלטיביסטים הגרמנים בעניין זה בעזרת ההבחנה של קרל פופר:

ניתן, למשל, לפרש "היסטוריה" כהיסטוריה של מלחמת המעמדות, או כמלחמת גזעים על עליונותם, או כהיסטוריה של רעיונות דתיים, או כתולדות המאבקים בין חברות "פתוחות" ל"סגורות", או כתולדות קדמה מדעית ותעשייתית. כל אלה הן נקודות-ראות מעניינות פחות או יותר, ובתור שכאלה – לחלוטין אינן ראויות לדחייה. אולם ההיסטוריוציסטים אינם מציגים אותן בתור שכאלה; הם אינם רואים את הכורח בפלורליזם של אינטרפרטציות... תחת זאת הם מציגים את נקודות הראות בתור דוקטרינה, בתור תיאוריה... (Popper 1961, 151).

כך, למשל, מכתיר נולטה את אחד מספריו האחרונים בכותרת מלחמת האזרחים האירופית – 1917–1945 (Nolte 1989). כותרת זו מבטאת במדויק את ההגדרה העקרונית שלו: יש רק הקשר אחד שבו חייבים להכיר, לבחון ולהעריך את הנאציזם – כהד, כתוצאה, כתגובה וכאמצעי הגנה מפני הקומוניזם; למלחמת העולם השנייה יש זווית-ראייה נכונה אחת ויחידה – זו מלחמת אזרחים אירופית בין הקומוניזם לכל השאר, ולא מלחמה בין פאשיזם לדמוקרטיה או בין גרמניה למדינות אחרות. לכאורה – קונספציה של היסטוריון; למעשה – ביטוי ואמצעי לגיבוש זהות קולקטיבית של הגרמנים (שהשלכותיהם בהווה ולעתיד חשובים בעיני אנשי מדעי החברה הרבה יותר מערכם העיוני להסברת העבר). לא במקרה תוקפים חסידי נולטה בכל הזדמנות את הברמאס גם בטענה, שאינו אלא "פילוסוף חברתי המתערב בוויכוח בין היסטוריונים". אכן, יש לטענה זו תימוכין: הרלטיביזציה וההיסטוריוזציה אצל הברמאס מתייחסות למישור הפוליטי-אידיאולוגי של ההווה. המחלוקת, לדבריו, "אינה מחלוקת מדעית... מדובר בשימוש הציבורי בהיסטוריה... בפומבי, למען ההשכלה הפוליטית, בשביל המויויאונים והוראת ההיסטוריה, מתייצבת השאלה של הצגת תמונת-היסטוריה אפולוגטית כשאלה פוליטית באורח בלתי-אמצעי" (H.S. 252). נולטה מבקש לעשות "היסטוריוזציה" ו"רלטיביזציה" של העבר – אך בעיקרון – רק במישור העבר; כלומר, להציג את הנאציזם כפרי תקופתו והקשריו בהווה-של-או. עם זאת, נולטה חושף מפעם לפעם, שלא על בסיס עקרוני אלא במסגרת חילופי-מהלומות ורבליות עם יריביו כיום, גם את ההשלכות העכשוויות:

יש לחשוש שלגבי מי שאינם מעטים שבמעטים, המניע העיקרי הוא להחניק באיבו יחס אויביקטיבי אל ההיסטוריה, בחסות ההתנגדות ללאומנות המתחדשת כביכול – אשר למעשה אינה אלא תודעה לאומית, שנשתנתה בלקח מאות השנים שינוי עמוק (Nolte 1993, 427).

עוכרי תודעה לאומית רצויה זו הם, לדעת נולטה,

המבקשים להפוך את גרמניה לא רק לארץ קולטת הגירה, אלא גם ל"חברה רב-תרבותית", ובכך לנטרל אותן שכבות וקבוצות בגרמניה, אשר עליהן מטילים את האחריות לפרוץ מלחמת העולם הראשונה ולנצחון הנאציונל-סוציאליזם (שם, 428).

בעוד הברמאס ותומכיו הליברליים נוטים להדגיש את ההקשר הכרונולוגי הגרמני – את מורשת הסמכותיות הפרוסית – בהשפעתו על צמיחת הנאציזם (ובכך להבליט את מימד הייחודיות), נוטים הרלטיביסטים מן הימין להדגיש את ההקשר הכלל-אירופי (ובכך לצמצם את השפעת הייחוד הגרמני – ואיתו את מידת האשמה). עקרונית, אין גישה זו סותרת תפיסות של היסטוריוסופים ליברלים מן העולם המערבי; כך, למשל כותב אנרי פירן: "ככל שההיסטוריונים ישיקפו על כוליותה של ההיסטוריה בהשתלשלותה, ככל שיתרגלו לעסוק בהיסטוריה של עם מסוים או של נושא מסוים כחלק מן ההתפתחות הכוללת, כן ילכו ויתמעטו החולשות הטבועות במתודה ההיסטורית" (Pirenne 1959, 99). החשיבות החברתית של הגישה, בהקשר הגרמני, אינה בממדיה התיאורטיים, אלא בהשלכותיה על הבניית הזהות הקולקטיבית של הגרמנים.

ארנסט נולטה אינו ניאורנאצי. גם אין הוא מכחיש-שואה ממש, ואפילו לא אנטישמי. משה צימרמן, ראש המרכז להיסטוריה גרמנית באוניברסיטה העברית בירושלים, אמר על התיזות של נולטה כי "כשלעצמן, אין הן יכולות להיות מסוכנות. מסוכן הוא מה שעושים בהן. בין היתר גם מה שנולטה

עצמו מעולל בהן" (Zimmerman 1994). הדברים נאמרו בראיון לקראת ועידה בינלאומית שעמדה להיערך באוקטובר 1994 בוויימאר, בנושא "ניטשיאניות יהודית מאז 1888". ימים ספורים לפני מועד הפתיחה בוטלה הוועידה – בעקבות הודעת צימרמן ויהודים אחרים כי לא יבואו אם נולטה ישתתף. ב־6.6.1994 הרצה נולטה באירוע הגיגי בחסות כנסיית ברגר בדיסלדורף. התורם שמימן את האירוע, ניצל אושוויץ הארי רדזינר, החליט להעדר ממנו – לאחר שעדיין בכתבי נולטה. כומר הכנסייה הקדים להרצאת נולטה דברי הזדהות חמים עם רגשותיו של רדזינר, ואף קרא את מכתבו באוזני הנאספים.

בהרצאתו לא העלים נולטה את פשעי הנאצים – אלא הציג אותם בפרופורציה, בשורה אחת עם כל מעשי הפשע בעולם, ושורה אחת מאחורי פשעי הבולשיביזם. כהדגמה להערת צימרמן ביחס ל"מה שנולטה עצמו מעולל...", הנה משפט אחד מן ההרצאה:

אמנם, קיימות לא מעט עדויות המספרות על ילדים קטנים שהוטלו באושוויץ לאש בחפירות בוערות, ועל עצירים שנדחפו חיים אל הכבשנים, אבל גם אילו היו העדויות הקיצוניות ביותר אמיתיות, לא היה בהן אלא כדי לרדד את אושוויץ, כלומר, לעשותה נורמלית, כי בארכיונים יש דיווחים על מעשי זוועה שנעשו בשבויים גרמנים... (Nolte [Transcript] 1994a).

נולטה לא הכחיש את המעשים המתוארים במפורש, אלא בעקיפין ("גם אילו היו..."). הוא התעלם ממה שנעשה באושוויץ – כאילו השאלה האחת והיחידה היא האם הושלכו ילדים דווקא לאש שבערה בחפירות. הוא הציג את המעשה המסוים, שאמינותו מוטלת בספק, במישור אחד עם סבל מתועד של גרמנים – בפני ציבור מאוינים גרמני, אשר רובו המכריע סולד מאושוויץ, אך גם אינו יכול להיות אדיש כלפי "מעשי זוועה שנעשו בשבויים גרמנים", אשר הוריהם או סביהם אולי נמנו עמם. הפונקציה הפוליטית העכשווית היא המקנה למשפט מסוג זה – שכמוהו פורים למאות בכתבי נולטה – את חשיבותו. נולטה, כאמור, אינו מכחיש את השואה (עבירה פלילית בגרמניה), אלא רק מציג שאלות, לגיטימיות כשלעצמן – בהיבט הלוגי; בתשובה לשאלת עורך הדר שפיגל, האם הוא מתייחס ברצינות לממצאיו של טכנאי אמריקני, שבדק ולא מצא שרידי גז ציקלון ב' במרתף הגוויות באושוויץ, משיב ההיסטוריון: "לא, אבל זו פתיחה, תוך הבאה בחשבון של מה שנראה כמצב עובדתי שאינו מוטל בספק, שעקבות כאלה של ציאניד כמעט בלתי-ניתנים להריסה" (Nolte 1994b, 85).

בספרו משנת 1989 כותב נולטה:

ספר זה יוצא מן ההנחה שהיחס הגדוש פחד ושנאה כלפי הקומוניזם אכן היה המניע המרכזי לתחושתו של היטלר ולאידאולוגיה שלו, שהוא מטפל כמה שחשו ויראו גם גרמנים ולא-גרמנים רבים מבני זמנו – אלא שהוא עושה זאת באופן אינטנסיבי במיוחד; ושכל התחושות והפחדים האלה לא רק שהיו סבירים, אלא ברובם גם מובנים, ועד לנקודה מסוימת אפילו מוצדקים (Nolte 1989, 16).

ההקבלות הן כלי-עבודה עיקרי אצל נולטה. בספרו האחרון הוא מרבה לצרף את ישראל להשוואותיו ההיסטוריות – תוך שמירה על סדר כרונולוגי אובייקטיבי – ורמיזה בנוגע ליחס הסיבתי ולדירוג הערכי של הדוגמאות:

ב"מעללים" כמו הרצח המעמדי של הבולשביקים והרצח הגזעני של הנאציזם-סוציאליסטים לא חטאו הציונים, אלא אם כן משווים, שלא כראוי, גירוש ודיכוי במשך עשרות שנים עם המתה המונית. לגדולה ולטרגדיה, ועמם למעללים או לפשעים, היתה דמות שונה ברוסיה, בגרמניה ובישראל; אבל בשלוש הארצות הציבו לעצמם אנשים מטרות בלתי-רגילות, ולא בשל נתונים או נטיות [סדיסטיקות? ד.ז.], אלא מתוך הצבת המטרות נבעו הגדולה, ההצלחה הזמנית ולבסוף הכישלון, אשר רק במקרה של ישראל התמסד בתור פשרה והישרדות של משטר אידיאולוגי מוחלט (Nolte 1993, 421).

תכופות מן ההתייחסויות הישירות אל יהודים או קומוניסטים הן הרמיזות:

דווקא המדברים יותר מכולם על "אינטרסים", ובאופן שוללני יותר, אינם מניחים להציג את

השאלה, האם בתחום אי-התפוגגות העבר פעלו או פועלים גם אינטרסים, למשל במסגרת הקרב הנושן נגד "האבות", כמו גם האינטרסים של הנרדפים ויורשיהם להשגת מעמד קבוע של מורמים-מעמם ובעלי פריבילגיות. הדיבור על "אשמת הגרמנים" מתעלם בקלילות רבה מן הדמיון דיבור על "אשמת היהודים", שהיתה נימוק ראשי של הנאציזם-סוציאליסטים... תשומת-הלב המוקדשת ל"פתרון הסופי" גורמת להתעלמות... בראש ובראשונה משאלות ההווה – כמו למשל משאלת החיים של "יצורים שטרם נולדו" או מקיומה של "השמדת-עם", אתמול בוויטנאם והיום באפגניסטן (H.S. 41).

מבלי להזכיר שמות ולהתחייב באמירה של ממש, משווה נולטה בקטע זה בין הנאציזם, מצד אחד – למרקסיסטים, לדור החדש הליברלי בגרמניה, ליהודים, לתומכי ההפלות, לאמריקנים בוויטנאם ולסובייטים באפגניסטן, מצד שני. למעשה אין הוא משווה – השוואה פירושה דירוג כלשהו – אלא רק מציב בשורה אחת; אנו, הקוראים, רשאים להבחין (או שלא להבחין) בהבדלי העוצמות.

"מבחן ההשוואה" הוא מוטיב שכיח בטיעוני הרביזיוניסטים הגרמנים, בדרך-כלל בתחליף לבחינת תהליכי התפתחות והמשכיות בהיסטוריה הגרמנית הייחודית. כך למשל שואל הילדברנד: "האומנם משתייכת גרמניה-שהיתה באורח כה חרי-משמעי למערב-אירופה, עד שרק השוואה לאנגליה ולצרפת היא נאותה, ואילו עם רוסיה או ברית-המועצות ייראה הדבר מפוקפק? וודאי שלא..." (Hildebrand, H.S. 289). אל מול המבקשים למדוד את מעשי הנאצים באמת-המידה האירופית ולהוקיע את הרייך השלישי, במיוחד כיוון שקם בארץ של גטה ובטהובן, מציב יואכים פסט, מעורכי היומון שמעל דפיו התנהל חלק גדול מ"ריב ההיסטוריונים", טענה הלקוחה מעולם החשיבה הליברלי – להחלשת תוקפה של השוואה אחת ולחזוקת התוקף של ההשוואה עם פול פוט הקאמבודי, אידי אמין באונגרה, סטלין ולא-אירופים אחרים:

הטיעון לייחודו של הפשע הנאצי, הנשען על הטענה כי הזוועה גדולה במיוחד כיוון שנסוגה כזאת אל הלא-אנושי אירעה דווקא בעם תרבותי ותיק... היא, בבחינה קפדנית, המשך של ההבחנה הנאצית הישנה, לפיה קיימים עמית-תרבות ועמי תת-תרבות פרימיטיבית, שאפילו אינם יודעים שאסור להרוג. מי שרגיש יבחין בהתנשאות, בתודעת עם-האדוונים, אף אם הוסתרה תחת מעטה של ענווה (Fest, H.S. 145).

גם כאן בחירה של הקשר אלטרנטיבי להשוואה מביא לשינוי בדרגת החומרה של הערכת העידן הנאצי, מבלי לערער במפורש על עובדות מסוימות.

הצד הדמוקרטי-ליברלי ב"ריב ההיסטוריונים" אינו מבקש להעלים או לרדד פשעי אחרים, אך הוא מודגש תמיד את הייחוד הנאצי – הן על רקע תרבות אירופה הרציונליסטית-הומניסטית והן בהשוואה לכל הפשעים האחרים. הייגריך וינקלר מבטא את יחסו לטקטיקה ההשוואתית של נולטה ותומכיו בניסוח תמציתי: "מי שנוקק לסטלין ולפול פוט לצורך 'רלטיביזציה' של היטלר, אינו עוסק במודע ההיסטוריה אלא בפוליטיקה היסטורית" (Winkler, H.S. 262). טענה זו ממש ניתן להשמיע כלפי הברמאס ורבים מתומכיו – אלא שבמקרה זה היא תתקבל בברכה על-ידי הנמען, המצהיר מפורשות על ההיבט העכשווי כהיבט החשוב בלימוד ההיסטוריה – כמצוטט לעיל. שמידט-זינס מגדיר את מטרות הברמאס כ"עיבוד פוליטי-פדגוגי של ההיסטוריה הנאצית, מתוך רצון לשמר את זכר הנרצחים בידי גרמנים; לקבל את האחריות ההיסטורית לצורת החיים שהיתה אפשרית באושוויץ; ליצור מודעות-עצמית לאומית רק מתוך אימוץ ביקורתי של ההיסטוריה, ורק לאור מסורות... העומדות בפני מבט חשדני, שעוצב בלקח הקטסטרופה המוסרית" (Schmidt-Sinns 1989, 188, 189). כך גורס גם ברנהרד זוטור:

המשימה הראשית בעיבוד פומבי ומשותף של העבר היתה והינה פוליטית, והיא שיקום, עיצוב והבטחת סדר של מדינת-חוק דמוקרטית; כלומר, ביצירת ערבויות ממוסדות, חוקתיות ופוליטיות, למניעת אפשרות שיבה של שלטון טוטאליטרי – בכל צורה שהיא (Sutor 1989, 107).

כריסטיאן מאייר מזהיר מפני המעטת משקל פשעי הנאצים על-ידי השוואות – לא רק עם סטלין

ופול פוט, אלא אף עם הפאשיזם האיטלקי. התיזה בדבר הטוטאליטריות נוטה לטשטש את ייחוד הנאציזם. "לתודעה ההיסטורית של הגרמנים חייבת תמיד להצטרף ההכרה כי אין אה ודוגמה לפשעים שביצענו בשתיים-עשרה השנים ההן" (Meier, H.S. 54).

גיבוש הזהות – עם איחוד גרמניה

שנת החמישים לסיום מלחמת העולם העלתה בגרמניה לדיון מחודש ומקיף את לקחי העידן הנאצי, מבחינת השלכותיו על הזהות הלאומית הגרמנית. ארבע שנים קודם לכן אוחדה גרמניה מחדש – כתוצאה מתהליכים חיצוניים, בינלאומיים, ולא עקב הבשלת תהליך פנים-גרמני. משנות השמונים קוראים הפילוסוף יורגן הברמאס, הנשיא דאו של גרמניה המערבית, פון-וייצקר, ואיש מדע המדינה, דולף שטרנברגר, להחלפת הפטריוטיזם הלאומי בפטריוטיזם לחוקה (הדמוקרטית) של גרמניה המערבית (Habermas H.S. 75). קריאה זו, שהיתה סבירה במציאות של לאום גרמני מפוצל בין שתי מדינות ושני משטרים עוינים זה לזה, הועמדה במבחן קשה כאשר לפתע חפפה הזהות הפוליטית את הזהות הלאומית, וזאת על רקע מתחים פנימיים גוברים ברמה החברתית – שפורקם האפשרי הסתמן בהתגברות שנאת הזרים שבתוך המדינה המאוחדת.

האם היתה שנת 1945 שנת השחרור? ההתייחסות לדילמה (היסטורית) זו שיקפה את המטרות השונות והמנוגדות באשר לגיבוש הזהות הלאומית בהווה – ולעתיד. מבחינת הניאונאציזם, גלוחי-הראש, אגודות החיילים הוותיקים, תומכי ה"National-Zeitung" של פריי ושאר מרכיבי הימין הקיצוני, התשובה ברורה: האמריקנים כבשו כמו הרוסים, שחרור פירושו התנערות מכל הזרים, של 1945 ושל ההווה. הימין השמרני, מחוגי השלטון ה"נוצרי-דמוקרטי", מבחין הבחנה מוחלטת בין הכיבוש הסובייטי לזה של מעצמות המערב:

לתושבי שלושת אזורי הכיבוש המערביים והחלק המערבי של ברלין משמעות סוף-המלחמה היתה אמנם שלטון כיבוש, ולכן לא שחרור במלוא-מוכן-המלה, אבל בכל זאת, הצעד המכריע בכיוון זה... המושג "שחרור" מתאים בהחלט לגרמניה המערבית... אבל החירות של 1945 הגיעה רק אל חלק אחד של האומה. לחלק אחר, זה המרכז והמזרח אירופי, היא הגיעה רק ב-1989 (Moeller 1995, 7).

במושג "שחרור" ביחס ליום כניעת גרמניה השתמש לראשונה הנשיא פון-וייצקר ביום השנה ה-40. באפריל 1995, לקראת יום השנה ה-50, התפרסמה מעל דפי הפרנקפורטר אלגמיינה צייטונג מודעה בתשלום, בחתימת 297 מאנשי "הימין החדש", שדוברו הוא ריינר ציטלמן, ובה נאמר כי מבחינה היסטורית ה-8 במאי 1945 "ציינ את תחילת מדיניות הטרור של גירוש הגרמנים ודיכוי חדש במזרח, ואת תחילת החלוקה של ארצנו". הזיקה בין הטענה בדבר גירוש וקריעת שטחים מגרמניה תוך סיפוחם לפולין ולצ'כיה (האמיתית, לגופו של עניין) לבין עמדות ימין קיצוניות באה לידי ביטוי, בין השאר, בפתחת משפטם של חברי "ועדת אדולף היטלר", ב-1993 בשטוטגרט. מקצת הנאשמים הסבירו את רצונם לציין את יום הולדת המאה של היטלר בגזילת חלקי המולדת ההיסטורית. דוגמה טובה לתפקוד ההיסטוריוגרפיה כמכשיר להבניית הזהות הקולקטיבית על-פי צורכי ההווה היא היחס אל הקצינים שניסו להתנקש בחיי היטלר ב-20 ביולי 1944 – לא מתוך הומניזם או כמיהה לדמוקרטיה, אלא כדי להציל את הצבא מתבוסה. כותב על כך אלפרד שטרייס, מנהל המרכז לחקר פשעי הנאצים בלודביגסבורג:

במשך שנים הושמחו אנשים אלה כבוגדים. כאשר עלתה לסדר היום בניית הבונדסוהר? נזקקו לא רק לחיילים, אלא גם לסמלי-דיוקן לצבא החדש... וכך נזכרו אז באנשי ה-20 ביולי... באמצעים שונים, כמו חגיגות-זיכרון, אנדרטאות ופרסומים שונים "בנו" אותם באורח שיטתי... זה הצליח. ללוחמי-התנגדות אחרים לא היה המזל להתנקות מ"אשמת הבגידה" (Streim 1994, 135).

חוגי השלטון הנוצרי-דמוקרטי הציגו מאז ומתמיד את "הימין הקיצוני" ואת "השמאל הקיצוני"

2. משנות החמישים – צבא גרמניה המערבית.

כמעין תאומי-סיאם. אצל ההיסטוריונים הדבר בא לידי ביטוי בתיזה על הטוטאליטריות כקטגוריה משמעותית יחידה להסברת העבר הנאצי; בהוויה של שנות התשעים המשמעות היא השוואת הסטטוס, תיאור הסכנה וגיוס המשאבים למיגורה – בין ימין לשמאל.

אם היתה לכך הצדקה כלשהי בתנאי שנות השבעים – כנופיית באדר-מיינהוף ושלוחותיה ביצעו אז מעשי טרור, זעירים אך בולטים מאוד – הרי במציאות של שנות התשעים אין לכך הצדקה אובייקטיבית, ואת ההסבר יש לבקש במציאות החברתית והאידיאולוגית – הדמוקרטית, השמרנית-ימנית. כך למשל המוזיאון הממלכתי לתולדות גרמניה שלאחר המלחמה, שנפתח בבוך בסוף 1994 כיציר-רוחו של הקנצלר קוהל, מגלה אומץ ניכר בהצגת העבר הנאצי (למרות שהוא מיועד לשקף רק את ההיסטוריה הגרמנית שאחרי 1945). אך בתחום תיאור ההווה, "הטרור האדום" זוכה להבלטה עשרת מונים מן ההתארגנויות, ההצתות והאלימות של הנאצי-נאצים והקרוכים להם. למבקר במחנה הריכוז וקסנהאוזן (לשעבר – בגרמניה המזרחית) מתגלה תצוגה מעניינת ומקיפה מאוד של מוצגים ותעודות – המחולקים לשני חלקים: עד 1945 (העידן הנאצי) ומ-1945 (השלטון הסובייטי השתמש במתקני המחנה לכליאת נאצים – ובמשך הזמן גם למתנגדי משטר אחרים). בדו"ח השנתי של משרד הפנים הפדרלי על "הגנת החוקה" לשנת 1991 מוקדש החלק הראשון ל"מגמות שמאל-קיצוניות", ובו 53 עמודים; החלק השני מדווח על "מגמות ימין-קיצוניות", ובו 61 עמודים; החלק השלישי מוקדש ל"מגמות המסכנות את הביטחון וקיצוניות של זרים" ובו 30 עמודים (Verfassungsschutzbericht 1992); המספרים המקבילים לדו"ח 1989 היו: לשמאל 87 עמודים, לימין 39, לזרים 27.

דווקא על רקע זה יש לציין שכמות הפרסומים ההיסטוריוגרפיים שתכליתם גיבוש זהות קולקטיבית ביקורתית, הומניסטית ופולורליסטית הוא עצום ורב מכדי יכולת קריאתם עלידי אדם אחד או ציטוטם השיטתי. ספרי לימוד לבתי-הספר התיכוניים, כתבי-עת של איגודי מורים, מסות ומחקרים בכתבי-עת, בעיקר המקורבים למפלגה הסוציאל-דמוקרטית, לחוגים של הכנסיה האוונגלית ולחלק מתנועת ה"ירוקים" – נוטים, בהכללה, להדגיש המושג "אשוויץ" ולכל שהוא מסמל. לרגל שנת ה-50 לסיום המלחמה פרסם השבועון די צייט מסה של דוד גרוסמן תחת הכותרת "עדיין איננו יכולים לדבר על פיוס" – על פני מלוא עמודו הראשון ושליש עמוד פנימי (Grosman 1995); חטאי העבר לא הוסתרו גם ברשתות הטלוויזיה והרדיו. השאלה, לגבי אילו שכבות סוציאליות ודורות, ובעיקר, באיזו מידה משפיעה היסטוריוגרפיה זו הלכה-למעשה על התודעה ועל ההתנהגות – חורגת מתחומי מסה זו.

הסבר אפשרי אחד להשפעת הימין הקיצוני בקרב חלק מן הנוער הוצע בסמינריון למחנכים ולפעילי ציבור שנערך במדינת באדן-וירטמברג ב-1993. על דור בני ה-40-50, נאמר שם, עברה ילדות בתנאי סבל של אחרי התבוסה וההרס; עובדה זו, בצירוף לאנטגוניזם הטבעי בין בנים לאבות, יצרה נטייה עקרונית לשלילת הנאציזם ולחיוב הדמוקרטיה. לעומת דור זה, אצל בני ה-15-30, שנולדו אל עידן השפע והרווחה, פעל האנטגוניזם לדור האבות בכיוון הפוך – במידה שההורים הם דמוקרטים, המרד נגדם יוצר זיקה חיובית דווקא אל דור הסבים – אלה המפנקים ואינם מענישים – ועמה אפשרות ליחס חיובי אל ערכי התקופה אשר הסבים היו נושאים.

חולשת התודעה האנטי-נאצית בחלקים מן הדור הצעיר ניתנת אולי להסבר גם באופן ההוראה במערכות החינוך – גם כאשר מעצבי תוכניות הלימודים הם בעלי כוונות דמוקרטיות ביותר. מחקר שנעשה ב-1978 בחמש ממדינות גרמניה המערבית העלה, כי הוראת ההיסטוריה התמקדה בשיטת השלטון, במדיניות-החוץ ובמלחמת העולם, בראייה כרונולוגית של האירועים. אין כמעט התייחסויות להתפתחויות שהביאו לעליית הנאציזם, ואף לא להשלכותיו עד להווה. קיימת צמידות יתר ללימוד אירועים ודלות הניתוח האידיאולוגי, החברתי, ההתפתחותי והערכי (Schmidt-Sinns 1989, 195). הקושי האובייקטיבי בהתמודדות הרגשית עם העבר – המשפחתית, כמו הלאומי – בהווה עיצב במידה רבה את אופן הוראת ההיסטוריה; לאופן הוראת ההיסטוריה יש השלכות-חוזרות על עיצוב הדייוקן-העצמי של הדור הצעיר, ושוב מתגלה זיקת הגומלין בין המציאות, המטרות החברתיות והדידקטיקה ההיסטוריוגרפית.

ניתוח אידיוגרפי של אירוע מן העבר אינו יכול להסתייע במודל, בהמשגה, או להוביל לניסוח חוקיות כלשהי (זקס 1977). מכאן שהוא אינו ישים במדעי החברה, ואף לא להבנת ההיסטוריה. בעינה עומדת השאלה – האם את העבר יש לפרש, להכליל וללמד רק בתנאי תקופתו ובנסיבותיו – כלומר, תוך מאמץ להכיר את העבר-של-העבר הנחקר, ואת האינטראקציה בין גורמים (אישיים, כלכליים, חברתיים, אנתרופולוגיים, תיאולוגיים וכיוצא באלה), או לעשות זאת "בחוכמה שלאחר מעשה", כלומר, מנקודת הראות של ההווה, במבט לעתיד, בנוסח הרכבי או הברמאס.

כדוגמה להכרעה-כפועל בדילמה זו ניתן להביא את המחלוקת בשאלת ההגדרה של המושג "טוטאליטריות". נויברגר (1987) מראה כיצד הושפע הניתוח ההשוואתי של הפאשיזם ושל הקומוניזם על-ידי המאורעות הפוליטיים: עד 1938 הודגש גם במערב הדמוקרטי ההבדל בין שני המשטרים; לאחר חוזה מולוטוב-ריבנטרופ הודגש הדמיון ביניהם, ובעת מלחמת העולם שוב הודגש ההבדל – עד פרוץ המלחמה הקרה. בשנות החמישים נחלקו החוקרים במערב בפרשנותם כלפי שתי התנועות החשובות ביותר של המאה: פרידריך ובז'יינסקי, ארון וארנדט מדגישים את קווי הדמיון, ואילו טלמן (תשט"ו), שטרנהל (1992), וכמובן – כל ההיסטוריוגרפיה המרקסיסטית, – מדגישים את הניגוד המהותי בין נקודות המוצא (רציונליזם ואוניברסליזם מול מיתוס ואליטיזם), למרות דמיון במורפולוגיה הפוליטית. כבר בסוף שנות הארבעים יוצרים אדורנו וחבריו (Adorno et al 1950) את מכשיר ה-"F-Scale" למדידת מידת הנטייה לדגם האישיות האוטוריטרית, כאשר ה-"F" מסמן את המושג "פאשיזם"; ברבות הימים תוחלף ה-F באות A, לסמן את המושג "אוטוריטריות", הכולל גם את הקומוניזם. בהקשר של "ריב ההיסטוריוני" הגרמנים, מאפיינת הגישה המקרכת-משווה בין שני המשטרים את המחנה הלאומני-רלטיביסטי. כדוגמה אחת מרבות – דברי קלאוס הילדבראנד: "...רצח-עם, מתוכנן ומבוצע, אפיינו את גרמניה של היטלר בסימן עליונות הגזע ואת ברית-המועצות של סטלין בסימן עליונות המעמד" (Hildebrand, H.S. 88). הצד הליברלי נוטה להדגיש את ההיבטים הייחודיים לנאציזם ולחשוד ברלטיביסטים: "מי שמביא את סטלין ואת פול פוט כדי ליצור "רלטיביזציה" של היטלר, אינו עוסק במדע ההיסטוריה אלא בפוליטיקה היסטורית" (Winkler, H.S. 26).

מטרת חיבור זה לא היתה לקבוע עמדה לגבי מידת הטוהר המדעי של פתרון זה או זה, אלא לבחון את ההשלכות החברתיות, להווה ולעתיד, של שתי הגישות. מתברר, כי מניעים חברתיים ופוליטיים מנוגדים בתכלית מפגישים לעתים חוקרים ואידיאולוגים בעמדה עקרונית משותפת, בעוד מנטליות חברתית קרובה מאוד מציגה אותם לפעמים בעמדות מנוגדות ניגוד קוטבי. כך קרובה מאוד, מבחינה מתודולוגית, דרישתם של נולטה, שטירמר, הילגרבר, פסט ומקדמי-לאומנות אחרים בגרמניה, לרלטיביזציה ולהיסטוריוזציה של השואה – למאבקו של אורון להכיר בשואת הארמנים כברת-השואה עם שואת היהודים, או לדברי אופיר על הסכנות שבטיפוח מיתוס השואה שלנו: "...הוא מקשה על הבנת השואה כתוצר של מערכת אנושית, חומרית ואידיאית, מורכבת לאן שיעור..." (אופיר 1986, 4). בניגוד לתמיכת שני הקטבים האידיאולוגיים האלה ברלטיביזציה ובהיסטוריוזציה (אצל הלאומנים הגרמנים – לכאורה רק כלפי העבר, למעשה – גם כלפי העתיד; אצל אורון ואופיר – במוצהר בעיקר למען העתיד) – שולל חוקר אחר מן הצד הדמוקרטי-יוני בישראל התייחסות אל העבר שלא במושגי ובתנאי אותו עבר. כותב מירון בנבנישתי: "אילו היו [ההיסטוריונים החדשים] עוסקים במחקר היסטורי אמיתי, לא היו שופטים את האבות המייסדים ואת המיתוסים שטיפחו, אלא מתאמצים להבין אותם" (בנבנישתי 1994).

האם צריך ללמוד את השואה בצורה ביקורתית, השוואתית? תשובתי תהיה במשפט הבלתי-מדעי ביותר בכל המסה הזאת: תלוי מי שואל. כאשר לאומן גרמני דוגל ברלטיביזציה בנושא זה – תפקוד גישתו העקרונית הוא אנטי-דמוקרטי, אתנוצנטרי. במישור ההיסטורי הוא מבקש "לשפר ציון" של עמו. כאשר היסטוריון או חוקר במדעי החברה במדינת ישראל נוקט גישה רלטיביסטית, פועלת הגישה בכיוון דמוקרטי-ביקורתי, ומשמעות הדבר תהיה, בדרך-כלל, מסקנות הומניסטיות, ליברליות יותר מאלה של המרכז הפוליטי ושל הממשלות. לגבי הסכסוך היהודי-ערבי ותהליך השלום נראה כי ה"רלטיביסטים" הינם בעלי גישות יוניות יותר – הן בעלי הגרסה ה"אובייקטיביסטית" והן המצהירים על הזיקה בין אידיאולוגיה לבין ההיסטוריוגרפיה. אולם לא

ניתן להכליל כך את היפוך המשוואה: לא רק חוקרים כבנבנישתי שצוטט לעיל, אלא גם מדינאים שהיו מזוהים עם עשיית ההיסטוריה כמו עם פרשנותה השמרנית – מדוד בן-גוריון דרך משה דיין ועד מנחם בגין, יצחק רבין ושמעון פרס – ניהלו, בשלב מסוים ובקטעים מוגדרים, מדיניות יוגנית מובהקת. המעתק המנטלי שהחל בקרב רוב הציבור היהודי בישראל בספטמבר 1993, עם ההכרה באש"ף, לא בהכרח יגרור שינוי בראיית ההיסטוריה של הסכסוך; השתלבות מערכת החינוך בתהליך של פיוס והכרה הדדית של בני שני העמים אינה כרוכה אוטומטית ברביזיה של ספרי הלימוד בהיסטוריה.

בהקשר הגרמני מקובלים עלי דברי שאול פרידלנדר לגבי "ריב ההיסטוריונים": "כל המגמות האפולוגטיות משתמשות כיום בהיסטוריוציה; ואולם לא כל היסטוריוציה של הנאציזם היא אפולוגטית" (פרידלנדר 1986). על משקל זה אני מבקש לנסח מעין פאראפרזה ישראלית: לא כל חשיפה ביקורתית מכוונת להרבות דמוקרטיה, אבל מי שמבקש עתיד הומניסטי ודמוקרטי יותר – רצוי, אם גם לא מובטח, שינהג כדברי הנביא: "נירו לכם ניר ואל תורעו אל קוצים".

מכללת בית ברל

ביבליוגרפיה

- אהרונסון, שלמה, 1994. "ההיסטוריונים החדשים ואתגר השואה", מוסף הארץ, 24.6.94: 52–53. אוחנה, דוד, 1994. "אחריות ההיסטוריון", מוסף הארץ, 8.4.94: 6.
- אופיר, עדי, 1986. "על חידוש השם", פוליטיקה 8 (יוני-יולי): 2–5.
- אורון, יאיר, 1995. הבנאליות של האדישות, זמורה-ביתן-מידן/דביר, תל-אביב.
- אלגזי, יוסף, 1996. "שואה במחלוקת", הארץ, 23.2.96.
- אלקנה, יהודה, 1988. "בזכות השכחה", הארץ, 2.3.88.
- באואר, יהודה, 1995. "פרח אישי בירוואן", הארץ, 17.5.95: 33.
- בן, אלוף, 1988. "הלכנו לעזה", העיר, 23.9.88.
- בנבנישתי, מירון, 1994. "ההיסטוריונים החדשים", הארץ, 22.9.94.
- ברונבסקי, יורם, 1995. "רנקה כמו שהיה בעליל", הארץ, 25.8.95: 5ב.
- דרון, דב, 1986. תקצירים לבגרות – ידע העם והמדינה, יסוד, תל-אביב.
- דינר, דן, 1995. דברים ביום-יעין על "היסטוריונים, מנהיגים וכתובת היסטוריה מוסדית", גלילות, 23.5.95.
- דן, יוסף, 1994. "האם אפשר לנבא את פיתולי קו החוף, או על התפיסה הכאוטית של ההיסטוריה", הארץ, 14.9.94.
- הרכבי, יהושפט, 1981. בתוקף המציאות, מוסד ון ליר בירושלים, ירושלים.
- זקס, דן, 1977. "הניתוח האידיוגרפי", רבעון למחקר חברתי 12–19 (קיץ).
- טשרני, ישראל, 1995. "השאלה הארמנית", הארץ, 22.3.95.
- טלמון, יעקב, תשט"ו. ראשיתה של הדמוקרטיה הסוציאליסטית, דביר, תל-אביב.
- למדן, יצחק, תרפ"ז. מוסדה, הרצאת עדים, תל-אביב.
- מוריס, בני, 1991. ליתחה של בעיית הפליטים הפלסטינים – 1947–1947, עם עובד, תל-אביב.
- , 1994. "היסטוריה אובייקטיבית", מוסף הארץ, 1.7.94: 40.
- , 1994. "להביט אחורה בפתיחות וביושר", הארץ, ספרים, 8.12.94: 4.
- מרגלית, דן, 1994. "היסטוריונים חדשים מיושנים", הארץ, 12.8.94.
- מרקס, קרל ופרידריך אנגלס, 1950. המניפסט הקומוניסטי, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- ניברגר, בנימין, 1987. "קומוניזם, פאשיזם וטוטאליטריזם", אצל נייברגר (עורך), משטרים ופוליטיקה, עם עובד, תל-אביב.
- ספרן, נרב, 1969. העימות הערב-ישראלית 1948–1967, כתר, ירושלים.
- פורת, יהושע, 1994. "היסטוריה ונטיית-לב", מוסף הארץ, 1.7.94: 6.
- פפה, אילן, 1993. "ההיסטוריה החדשה של מלחמת 1948", תיאוריה וביקורת 3 (חורף): 99–114.
- פירר, רות, תשמ"ה. סוכנים של הלקח, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- פרידלנדר, שאול, 1986. "ריב ההיסטוריונים", הארץ, 3.10.86.
- קימרינג, ברוך, 1994. "האם להיות חלק מן האומה הוא תנאי הכרחי לעיוות ההיסטוריה?", הארץ, 23.12.94: 38.
- קפליוק, אמנון, 1975. לא מזדל, עמיקם, תל-אביב.
- רוזנטל, רוביק, 1994. "השואה היא רק שלנו", הארץ, 23.12.94: 33.
- רון, יהודה (לא צוינה שנת הופעה). תולדות עם ישראל בדורות האחרונים, אבי-איל, תל-אביב.
- רם, אורי, 1993. "החברה ומרעי החברה: סוציולוגיה מוסדית וסוציולוגיה ביקורתית בישראל", אצל רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, ברירות, תל-אביב.
- שגב, תום, 1994. "ההיסטוריונים החדשים: למה הם מרגיזים כל כך?", הארץ, 16.9.94: 36.
- , 1994. "שיעורים ארמניים", הארץ, 28.12.94.

שטרנהל, זאב, 1992. יסודות הפאשיזם, עם עובד, תל-אביב.
שפירא, אניטה, 1995. דברים ב"כנס אספן", ירושלים, 15.3.95.

- Adorno, T.W., et. al., 1950. *The Authoritarian Personality*. New York: Harper and Row.
- Carr, E.H., 1981. *What is History?*. Middlesex: Penguin.
- Croitoru, J., 1995. "War der Judenmord ein isoliertes Geschehen," *Stuttgarter Zeitung* 25.2.95.
- Grosman, David, 1995. "Nochkonnenwirth von Versohung," *Die Zeit* 27.1.1995.
- Habermas, Juergen, 1986. "Vom oeffentlichem Gebrauch der Historie," *Die Zeit* 7.11.86.
- Historikerstreit* 1987. Muenchen: Piper.
- H.S. see *Historikerstreit* 1987.
- Kuhn, Thomas, 1973. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: University of Chicago Press, 4th Impression.
- Moeller, Horst, 1995. "Die Relativitaet historischer Epochen: das Jahr 1945 in der Perespektive des Jahres 1989," *Das Parlament, Beilage*. 28.4.95.
- Mommsen, Hans, 1987. "Aufarbeitung und Verdraengung," in Dan Diner, ed., *Ist der Nationalsozialismus Geschichte?*
- Morris, Benny, 1988. "The New Histography," *Tikkun* (Nov.-Dec.)
- Nolte, Ernst, 1989. *Der Europaeische Buergerkrieg*. Berlin: Propylaen.
- , 1993. *Streitpunkte*, Berlin: Propylaen.
- , 1994a. *Vortrag* 6.6.1994, (Transcript).
- , 1994b. "Ein Historisches Recht Hitlers?" *Der Spiegel* 3.10.94: 85.
- Popper, Karl, 1961. *The Poverty of Historicism*. London: Routledge and Paul.
- Pirenne, Henry, 1959. "What are Historians Trying to Do," in Meyerhoff Hans, ed., *The Philosophy of History in our Time*. New York: Doubleday, pp. 87-99.
- Schmidt-Sinns, Dieter, 1989. "Der zweite bundesdeutsche Historikerstreit — Lernchancen aus einer oeffentlichen Debatte," in Oestrle und Schiele, eds., *Historikerstreit und politische Bildung*. Stuttgart: Landeszentrale fuer politische Bildung.
- Streim, Alfred, 1994. "zur Legende der 'zweiten Schuld'," *Tribune* 131: 135.
- Sutor, Bernard, 1989. "Der Nationalsozialistische Totalitarismus als Herausforderung fuer politische Bildung," in Oesterle und Schiele, eds., *Historikersteit und politische Bildung*. Stuttgart: Landeszentrale fuer politische Bildung, pp. 95-118.
- Toynbee, H.F., 1950. *War and Civilisation*. Oxford: Oxford University Press.
- Verfassungsschutzbericht*. 1992. Bonn: Bundesminister des Inneren.
- Weingaertner, Karl, 1994. *Leben, Politik, Geschichte*. Abschiedsvorlesung, P.H. Ludwigsburg, 7.12.94 (Transcript).
- Wiesel, Elie, 1995. "Bosnia and the Holocaust," *TIME* 7.8.95: 17.
- Zimmerman, Mosche, 1994. "Einsammrt Provokateur," *Der Tagesspiegel* 22.9.94: 25.